

mo koje su nam prišle bez trunka naše idejnosti. Zato partijci treba više nego ikad da među takvima djeluju politički.

— Imat'ću to u vidu, druže! — odgovorih pomirljivo.

Iz knjige „Radajuće slobode“

Andrea Radelić-Jovatović, Split, 1979.

Imotski je vrvio od vojske. Istina, jedinice su se kratko zadržavale, ali su druge neprekidno stizale. Dio ljudstva se prebacivao kamionima, no većina je pješačila. Prolazili su i tenkovi. Dok sam ih promatrала, neko me zovnu i povuče za rame. Kao da sam vidjela najrođenijeg, toliko sam se obradovala Miljenku Šutiću, svome mještaninu, rođaku i drugu iz Trećeg bataljona, kojeg je ustaška milicija zarobila blizu Vira u zapadnoj Hercegovini na povratku naše grupe sa Sutjeske u Dalmaciju. Otad je prošlo dvadeset mjeseci i misleći ponekad na nj, sve manje sam vjerovala da je živ.

Miljenko me odveo u radionicu Komande područja u kojoj su se popravljala vozila gdje je on bio rukovodilac. Usput mi je pričao:

— Kad su nas ustaše razdvojili od grupe, nas pet smo privukli neprijatelja na sebe da se vi možete izvući iz okruženja. Vidili smo vas kad ste zamakli u šumu. Nismo više imali municije, a ustaša je bilo puno, pa su nas brzo opkolili i zarobili. Nosili smo Tonča Paunovića koji je bio ranjen u kičmu, a ranjen je bija i Gnječ iz Pline. Dok su nas opkoljavali poginija je Ljubo Miljak. Šta da ti kažem kako je bilo? Voljila bih da san proživija još jednu petu ofenzivu nego to.

Miljenko zastade i, kao da donese neku odluku, reče:

— Dođi, moran ti pokazat di su nas doveli i ispitivali!

U središtu Imotskog uzdizala se kamena zgrada koja je na prozorima prizemlja imala rešetke. Tu su se prije i za vrijeme rata nalazili sud i zatvor koji je u doba ustaške vlasti pretvoren u mučilište i mrtvačnicu. Ušli smo u podrumske prostorije, do pola ukopane ispod nivoa ulice. Ni ovo mučilište nije bilo bez tragova krvi na koje me Miljenko, čim smo ušli, upozorio. Sjetno je gledao okolo, kao da se i on prvi put našao u toj kući užasa, pa mi reče:

— Nisam ni jedanput doša' ovde otkako je Imotski slobodan. Ne bi' ni sada da tebe nisam naša'. Zamisli još ovde iscerena zli-kovačka lica i njihove životinske postupke mučenja i ponižavanja, pa ćeš se donekle uživit u sudbinu oni' koji su tu dovođeni.

Nastavio je priču o sebi i drugovima kojima je prekinuo na ulici:

— Na putu do Vira bismo prenoćili, seljaci su nas pljuvali, šamarali i tukli kundacima. Tada san vidjija da je ustaškoj miliciji bila došla u pomoć jedna domobranska satnija, koja je u-borbi s našom grupom izgubila šest ili sedam vojnika. Tonči je bio nepokretan i cilin putem smo ga nosili.

— Po dolasku u Imotski, kad su nas bacili u ovi podrum, ispitiva' nas je nadsatnik Ante Ujević, po struci učitelj. On nije dozvolila da nas iko maltretira i dava' nan je hranu. Još je pojedinim mještanima Imotskog dozvolila da nan donesu jelo i odjeću, jer su nas oni odma' počeli paziti čin su čuli da smo dovedeni. Ujević nas je spasila i od Jasenovca: posla nas je u domobranski logor u Mostaru, prikazavši nas k'o zavedene ljude. Tonča su priveli u mostarsku zatvorsku bolnicu i on je tamo ubrzo umra.

— Nakon deset dana iz Mostara smo sprovedeni u Sisak, di smo našli tri brata Radelića — Ivana, Juru i Franu, koji su k'o tifusari zarobljeni na Sutjesci. Partijci Siska su održavali vezu s nama zarobljenicima, radeći na našem oslobođanju i osuđivanju da idemo u Njemačku na radoli u domobranske jedinice. Neko vreme san proveja u bolnici, jer san bija krajnje iscrpljen. Ličija me doktor Pedešić koji je puno učinija na spasavanju partizana iz logora. On je i mene izvuka' nakon više mjeseci tako što je imena dvojice drugova iz logora, koji su putem veze bili oslobođeni i u međuvremenu umrli, zamijenila u ispravama sa mojim imenom i imenom još jednoga druga. Na taj način smo nas dvojica administrativno umrli i pod tuđim imenom k'o slobodni došli u Sarajevo, odakle san ja preša' u Mostar. Sve dobjekstva na Biokovo, odnosno povratka u partizane, radija san u Mostaru organizirano za pokret. Veza mi je bija Asim Duranović, drug iz mjesnog partijskog rukovodstva.

— Eto, sada radin na popravkama vojni' vozila. Više bi' voljila da san u četi, ma mi kažu da san ovde potrebniji.

Slušajući Miljenka proživiljavala sam strašne trenutke borbe kod Vira. Uskrsnuše preda mnom pogibija i zarobljavanje drugova.

Sjetih se i što smo tada mislili o Imotskom kojim su se ustaše ponosili.

Idućih dana upoznala sam u Imotskom drugarice i drugove koji su radili u prištapskim odsjecima. Brzo sam se zbljžila s nježnom vrlo mlađom Anom Grgić, učenicom iz Vramjica kod Splita; završila je dva razreda trgovачke akademije i za svoje godine izgledala vrlo ozbiljna. Upoznala sam i Zlatu Stolicu, malu simpatičnu crnku, zatim uvijek veselu i raspjevanu plavušu Vlastu Šafranek koja je svoga oca, dirigenta divizijske glazbe, zvala »druže tata«, pa dvije šifrantice Nedu i Nevenku i radistkinju Vjeku, predane svome poslu, društvene i prijazne. Visoka i lijepa Tatjana, malo rezervirana, zatim udata Božena i kuharica Mande upotpunjavale su ekipu drugarica koje su radile u štabu.

Od drugova sam zatekla Branka Raosa iz Vrgorca, svršenog učenika srednje građevne škole, Milana Macuru, nastavnika crtanja, koji je ustrajno radio Anin portret, Ela Homera iz Sinja, uvijek užurbanog druga koji od posla u OZN-i nije imao vremena za društvo, i Antu Damića iz Opuzena, njegova kolegu, naizgled mnogo mlađeg nego što je bio. Kasnije sam upoznala i komesara divizije Iliju Radakovića, mrka i reklo bi se povučena druga, u stvari vrlo pristupačna veseljaka, i Marka Turića Markana iz okoline Imotskog, učitelja i starog komunistu, a u štabu šefa operativnog odsjeka.

Zadužena sam da radim na zidnim novinama. Ušla sam u aktiv predavača. U to vrijeme su se prorađivali članci naših rukovodilaca koje je objavljivala »Borba« i Historija SKP(b). Za uređivanje zidnih novina i pripremanje predavanja za prištapske jedinice Ana i ja smo dobjele sobu u kući blizu štaba. U njoj smo i spavale, a ponekad nam je činila društvo Vlasta. Još se nisam bila navikla da govorim pred skupom, pa su mi pripreme predavanja išle teže od pisanja za zidne novine. Ipak sam te obaveze izvršavala na vrijeme, pa sam stizala i s Anom i Vlastom izaći u grad ili okolinu do Modrog i Crvenog jezera.

Imotska jezera su vrlo zanimljiva. Leže nisko u jamama pa nam kazaše da su te jame duboke dvjesto do tristo metara. Kamenite strane su skoro okomite i, budući da se povijaju ukrug, jezera sliče na kazane. Stijene jednog od njih su crvene boje, pa je i odsjaj jezerske vode crven. Drugo je jezero plavo. Kad bih s ruba pogleda-

la u dubinu na mrtvu vodu, prožela bi me jeza. Udaljenost suprotne strane nije nam izgledala velika, pa smo pokušavale baciti kamen. No to nam nije uspijevalo, kamen bi jedva dosegao sredinu jezera, proparavši površinu i načinivši krugove koji bi brzo nestali, a voda bi poprimila prijašnje mrtvilo. Jedini znaci života u tim kazanima bili su divlji golubovi koji su se sigurno nastanili na nepristupačnim liticama.

I tu prirodnu rijetkost stravične ljepote ustaše su oskvrnuli bacajući u jezera izmučene i zaklane žrtve. Stanovnici Imotskog su nam pričali da su iz noći u noć slušali krikove i vapaje nesretnih ljudi i žena koje su krvnici, kao nekada Turci, odvodili da ih ubiju i bace u dubine jezera. Nitko nikad neće znati koliko je nevinih žrtava dočekalo tragičan kraj na hridima tih neobičnih rupa. Praznovjeran narod tvrdi da se noću odozdo čuju uzdasi mrtvih. Zato mnogi, čim padne prvi mrak, izbjegavaju ta jezera.

Nedaleko od Modrog jezera nalazila se bolnica Devete divizije kojoj je komesar bio moj mještanin Radoslav Šerić, tih i prijazan drug. Još jedan drag susret i još jedno sjećanje na dane bombe.

Radeći u štabu na zidnim novinama i političkim predavanjima, čekala sam raspored u neku jedinicu. Uto su oko 6. februara počele stizati vijesti o teškim borbama za Široki Brijeg, a malo zatim i prvi ranjenici. U tome malome mjestu, dvadesetak kilometara zapadno od Mostara, franjevci su na brijegu, po kojem je mjesto dobilo ime, podigli po zlu glasu poznati samostan. O njemu se tih ratnih dana pričalo kao o ključnom neprijateljskom uporištu koje su branili Nijemci, ustaše i domobrani, uz aktivnu i svesrdnu pomoć frataru. Istina, osim samostana protivnik je branio i kote Cigansko brdo i Mikuljaču, ali ne tako žilavo. I kad je samostan pao, palo je mjesto i time je bio otvoren put za Mostar.

Franjevci su u Hercegovinu došli prije sedam stotina godina da bi jačali i širili, točnije osvajali, utjecaj rimske crkve na području na kojemu su se sukobljavali interesi i ambicije više moćnih država. Dosljedni sebi, po prirodi anacionalni, oni su uvijek bili na strani sile koja im je osiguravala postizanje cilja. Tako su njihov blagoslov uživale vlasti Mletačke Republike, habzburške monarhije i fašističkih agresora, budući da su s njima imali isti strateški cilj — »Prodor na istok«. U surevnjivost prema inovjercima unosili su

fanatizam, isključivost, perfidnost i smisljeno svađali narode iste krvi koje je, zbog vjekovnog miješanja, nemoguće etnički razgraničiti.

Pri samostanu u Širokom Brijegu postojala je vjerska gimnazija, rasadnik vjerske i nacionalne mržnje. U njoj su učili ili s njom u posrednoj vezi bili najokorjeliji zločinci krvave Pavelićeve »države«. Tu su se davali oprosti za djela genocida i bogu upućivane molbe da kazni bezbožne komuniste i druge otpadnike od »svete crkve«. Za ubojsstvo ateista i heretika »otvarala su se vrata u carstvo nebesko«.

Naši borci jurnuli su na tu strašnu tvrđavu, a njezini branitelji su bili sasvim načisto s tim da ona nakon sedam stoljeća prestaje biti predstraža i avangarda tudišnje moći. Zato nije čudno što je posljednji obračun između nas i njih morao biti vrlo žestok.

Drugovi su mi pričali kako ih je narod u selima sumnjičavio gledao, ne-skrivajući mržnju jaču i od straha. Na osvojenom terenu krili su se naoružani seljaci koji su u zgodama za njih pogodnim pucali na naše borce. Tako su napali štab Petog bataljona Druge dalmatinske brigade i ubili više drugova. To me podsjetilo na stradanje moje grupe kod Vira i na kaznene ekspedicije koje su 1941. i 1942. godine stizale u primorje.

Ranjeni drug, tenkist, pričao mi je:

— Kad smo jurnuli na samostan, dočekala nas je užasna vatra iz raznih oružja. Moj tenk je pogoden i samo mene su drugovi živa izvukli. Poginuli su Rade Korljan i Davor Šerić, neustrašivi skojevci i divni drugovi. Prije napada dato nan je uputstvo da bez nužde ne uništavamo crkvu i samostan, obziron da u njima ima vridnih umitničkih i znanstvenih dila. A ja bi' bija sve uništija da zlikovce što prije potučemo i da štogod ne ostane što bi opet poslužilo za mržnju i zlu krv.

Odlučni napad na samostan počeo je 6. februara i u neprekidnim jurišima borci Prve proleterske i Jedanaeste dalmatinske brigade 8. februara prodrli su u »ustaški Alkazar«. Dio nacista i ustaša odstupio je da bi se povukao u Mostar, ali nisu daleko odmakli. Poslije dva dana zamolila sam drugove Marka Turića i Ela Homera da me odvedu sa sobom u Široki Brijeg jer sam željela skupiti materijala za zidne novine. Pošli smo kamionom, ali

nam se na pola puta pokvario, pa smo produžili pješke po smrznutom snijegu. Stigla su nas dva tenka koji su se, popravljeni u radionici, kretali na položaj, pa smo se uspeli na njih. Prevečer smo se našli pod zidinama samostana. Sav teren oko toga ogromnog kamenog zdanja bio je izrovan topovskim granatama, minama i bombama naših aviona. Blizu ulaza u samostanski kompleks još je stajalo upozorenje »Achtung Minen!«, ali se tabla iskrivena njihala na vjetru. Nedaleko su gorjele vatre uz koje su se grijali borci Prve i Jedanaeste brigade koji te večeri nisu pošli na položaj, a zarobljeni domobrani skupljali su razbacano oružje i slagali ga u dvorištu koje je ostavljalo dojam arsenala. U unutrašnjosti zgrade — po hodnicima i sobama — vidjeli su se tragovi borbe. S prozora još nisu bile uklonjene vreće s pijeskom i vunom. Naišla sam na obavještajnog oficira Dvanaeste brigade, koji mi je govorio o držanju zarobljenih ustaša i njihovih inspiratora u mantijama. Držali su se naduto dok su se nadali da će im Nijemci iz Mostara poslati pomoć. Kad su shvatili da je to iluzija, potpuno su se izmjenili. Jedan drug, visok i košturnjav, iz Jedanaeste brigade, koji je slušao naš razgovor, umiješao se:

— Majku i fratarsku... pucali su cilo vrime, nišanili su i na naše ranjenike, kad na nas druge nisu mogli. Nisu pristali ni kad smo prodrli u samostan, a sad se kunu da nisu. A vidili smo i rođenin očima. Niki debeli, kuljavi izdrcenja oči i utančija glason, pa veli: »Dragi i svemogući bog nan je svidok da nikad nikomu nismo zla činili.« — Ma mu se kulja tresla od stra'a, a lažljive oči mu se privrtale ka' na ulju. Unda san i ja utančija i reka' mu: a da ti nemaš boljega svidoka od tvoga mutavoga boga? Ne izvrći oči, nego gledaj pravo u čovika! — E, moji drugovi, kako su te linčine živile na grbači ludoga naroda! Da samo vidite šta imaju od 'rane! Svega i svačega! Glupi narod je gladova i njima donosija. Nadan se da će posli svega ovoga progledat.

Skupila se te večeri oko vatre grupa oficira i boraca iz raznih jedinica. Marko Turić je izložio operaciju na mostarskom frontu. On je taj sektor nazvao isturenim bastionom njemačko-ustaške obrambene linije koji je neprijatelj nastojao što duže održati da bi osigurao povlačenje s Balkona. Naš Vrhovni štab je odlučio da se u interesu daljnjih operacija naše vojske oslobođi taj dio Hercegovine. Zadatak je povjerio Osmom dalmatinskom korpusu koji se

s većinom svojih snaga borio u Kninu. Za mostarsku operaciju pridodana mu je Dvadeset deveta hercegovačka divizija Drugog korpusa. U sastavu Osmog korpusa bile su Deveta, Devetnaesta, Dvadeseta i Dvadeset šesta dalmatinska divizija. Ukupno je boraca pod komandom štaba korpusa bilo trideset hiljada. Neprijatelj je raspolagao sa dvadeset hiljada vojnika. Od naših najveće gubitke su imale Prva i Jedanaesta brigada koje su izvele glavni napad na Široki Brijeg.

Sutradan sam došpjela do položaja Druge dalmatinske brigade koja je osiguravala našu operaciju sa sjeverne strane. Iako ta brigada nije vodila naročito teške borbe, osim što je razbila jedno pojačanje Nijemaca što je stiglo iz Sarajeva a pokušalo se je od Drežnice probiti do Širokog Brijega, ona je ipak postradala jer je prva došla na položaj prema Mostaru ostavši u dubokom snijegu mjesec i po dana, tako da su neki borci promrzli. Osim toga bilo je dosta okršaja s brojnim kapišarima. Od njegovih boraca dobila sam najviše podataka o držanju naroda, kapišarima i stradanju štaba Petog bataljona. Kad je štab ostao nedovoljno obezbijeđen, napali su ga kapišari ubivši bolničarku Vinku i tajnika štaba. Komandant bataljona Vinko Novak s mitraljezom »šarcem« požurio je u Treću četu koja se nalazila u Crnim Lokvama, ali nije stigao do nje jer je penjući se uz kosinu pao od srčanog udara.

Na sektoru Druge brigade zadržala sam se dva dana. Vidjela sam dosta od onoga što su mi borci pričali. A naišla sam na stare znance, pa su mi i oni pomogli da više saznam. Seljaci su teško dolazili do korice kruha. Načinom života su za cijelo stoljeće zaoštajali iza primorskog svijeta. Cijela obitelj je jela iz zajedničke zdjele drvenim kašikama. Spavalо se u komušini bez plahti. Ako nisu radili vani, dane su provodili u čađavim i prljavim kuhinjama. Ali su zato bili vjerski zatucani do besmisla. Jedini »provod« bio je odlazak u crkvu. U gotovo svakom selu vidjela sam djecu odjevenu u fratarski habit i opasanu bijelim konopčićem. Tu su djecu roditelji zavjetovali nekom svecu iz raznoraznih razloga.

Otkako je brigada došla na taj teren, u selima se nije moglo vidjeti muškarca starijeg od dvanaest ni mlađeg od sedamdeset godina. Upitane gdje su im ljudi, žene su odgovarale da neki rade u rudniku u Mostaru, a neki da su pošli u Slavoniju po žito. Da se

omi nisu nigdje makli, znali su to borci Druge brigade dobro po pucnjima koje su im takvi namjenjivali.

Upoznala sam drugaricu poručnika, komesara jedne prištapske čete Druge brigade Senku Radonić iz Pitava na Hvaru, sestru radistkinje Vjeke. Senka, s dugom plavom i valovitom kosom koja joj je prekrivala ramena, pričala mi je:

— Ovi narod je u svemu toliko zaosta' da iman dojam k'o da smo se našli u sridnjem viku. Toliko ima šporkece da ti je muka uzet i jaje od nji'. Mrzu nas, a sami ne znaju zašto. Puno su zatvoreni i ustrašeni, ali se smiruju kako smo koji dan dulje s njima. Svakon ženi visi krunica iz fuštanja i kad mrmljaju molitve, ja in se smijem, jer ne znan je li molu oli nas proklinju. Nadan se kad ovi svit bude imat bolje uvite za život i kad se opismeni, da će crkva manje uticati na nji'. Ma tribat će bar dvi-tri generacije da prođu, pa da se ositi vidniji napridak.

U štabu divizije drugarice su me dočekale kao da sam se vratila dragome domu. Cijeli noć smo Ana, Vlasta i ja pričale i pripremale zidne novine.

Četrnaestog februara bile smo vrlo rano na nogama jer smo očekivali važne vijesti budući da je prethodnog dana počeo koncentriran napad naših jedinica na grad. Mimo predviđanja stigla je najradosnija vijest da je Mostar oslobođen. Istrčali smo svi iz kancelarija i okupili se na stočnom pazaru koji se začas ispunio vojnicima i mještanima. Zapjevalo se i povela su se kola, izvikuvali parole i pucalo, iako je bilo zabranjeno upotrebljavati oružje za takve prilike.

O brzom prodoru u glavni grad Hercegovine opet smo obavijesteni od Markana Turića. Ispričao nam je među ostalim i to da su naši tenkovi izveli pravi podvig spustivši se u predgrađe Ilići stranputicom niz stjenovit obronak, kuda bi se i koze teško snašle. Iznenadan prodor tenkova i drugih jedinica prisilio je neprijatelja da se počne panično povlačiti prema Jablanici, ne dozvolivši mu da ostvari pripremljeno miniranje mostova na Neretvi i drugih objekata u gradu. Tako je »Mostarska operacija« uspješno privедena kraju. Ona je tvrdoglavog neprijatelja stajala više od 4000 mrtvih, dok je naših poginulo više od 800. Na ulicama borbenog i slobodarskog Mostara razlila se radost što je nakon četiri godine borbe